

Kassai Ilona

Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán

Bevezetés

A nyelvművelés esélyeit a Valóság hasábjain latolgató írásában *Tolcsvai Nagy Gábor*¹ kitér arra, hogy a nyelvszokás szociológiai háttere egyáltalán nincs kiderítve, következésképpen nem tudjuk, hogy kik, mikor, milyen körülmények között használják a normatív nyelvváltozatot, továbbá milyen társadalmi rétegekre jellemzőek a leggyakoribb nyelvhelyességi hibák (süksükölés, nákolás, egyeztetési hibák, hangsúly- és hanglejtési hibák)². Éppen ezért az elvégzendő feladatok között első helyen említi a mai valós nyelvi rétegződés felmérését³. Előadásomnak az a célja, hogy hírül adja: megkezdődött ennek a fehér foltnak az eltüntetése. Az 1985-ben indult budapesti élőnyelvi kutatások fő célkitűzése ugyanis éppen a szociológiailag minél pontosabban leírt budapesti társadalmi rétegek nyelvhasználatának a vizsgálata.

A vizsgálat

A budapesti nyelvhasználat fentebb említett átfogó vizsgálatát célzó ún. szociolingvisztikai interjú egyik kiemelt kérdése az *-e* kérdőszó mondatbeli helyének a tisztázása. A megkülönböztetett figyelmet azzal vívta ki magának az *-e* kérdőszó, hogy helyét a *Mai Magyar Nyelv Rendszere* és a *Nyelvművelő Kézikönyv* egyaránt az egyszerű állítmány mögött, a nem egyszerűnek ragozott része mögött, a *volna* elemmel összetettnek pedig egésze mögött jelöli ki, és a *Mai Magyar Nyelv Rendszere* "terjedő hibának"⁴, a *Nyelvművelő Kézikönyv* pedig "kirívó hibának"⁵ tekinti a kérdőszó elmozdulását a kijelölt helyről az igekötőhöz (*Meg-e jött a vendég?*), a tagadószóhoz (*Vajon nem-e szükséges erről beszélnünk?*), a névszói-igei állítmány névszói részéhez (*Jó-e volt az ebéd?*), összetett igealakban pedig a főigéhez (*Mertél-e volna ellenkezni?*). Természetes módon vetődik fel a kérdés, hogy milyen ennek a negatív címkével illetett nyelvhasználati jelenségnek a társadalmi elterjedtsége.

Alant az előmunkálatokból kikerekedő képről szeretnék számot adni.

Az idézett szociolingvisztikai interjú népeségmintájának a meghatározása érdekében az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Közvéleménykutató

Intézet (korábban Tömegkommunikációs Kutatóközpont) 1988-ban a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős országos mintáján, amely a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív volt, kérdőíves adatgyűjtést végzett bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelvközösség egészének körében.⁶ Ebben az adatfelvételben két feladat vonatkozott az *-e* kérdőszóra. Az egyik a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat grammatikalitásának, tehát helyességének, illetőleg helytelenségének a megítélése, a másik pedig a *Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.* mondat kijavítása egy hibákkal teletűzdelt szövegben.

Az első feladat esetében a megkérdezett személyek közül 305-en válaszoltak úgy, hogy **helyes** a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.* mondat, 505-en pedig **helytelennek** tartották. Az előbbi számadat a minta 36,7 %-ának felel meg, az utóbbi pedig 60,7 %-ának (1. táblázat).

1. táblázat. Grammatikalitási ítélet (N=850)

Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.	
nincs adat	1.4 %
"helyes"	36.7 %
"helytelen"	60.7 %
"más miatt helytelen"	1.2 %

A táblázatban szereplő értékek arra utalnak, hogy a nyelvközösség tagjai hajlamosak elfogadni az *-e* kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását. Ez a hajlamuk még nyilvánvalóbb a szövegjavításra irányuló feladatban, ugyanis a megkérdezettek 45,9 %-a nem javított, tehát jóváhagyta a *nem-e késik* szerkezetet, és csak 45,3 % javította *nem késik-e*-re. További 8,7 %-a az adatközlőknek vagy hibásan javított, vagy csak aláhúzta a hibásnak ítélt szövegrészt, de nem javította, vagy pedig "nem tudom"-mal válaszolt (2. táblázat).

2. táblázat. Hibajavítás (N=850)

Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat.	
nincs adat	2.7 %
nem javította	45.9 %
csak aláhúzta	1.6 %
rosszra javította	4.4 %
jóra javította	45.3 %

A két feladatban a kérdőszó elmozdulását nyugtázó 36,7 % és 45,9 % közötti különbség alighanem a két feladat különbözőségének tudható be: a helyesség-helytelenség megítéléséhez elegendő a passzív felismerés, a szövegjavításhoz azonban már aktív tudásra van szükség, ezért magasabb itt a nem javítók aránya.

Mármost ha azt keressük, hogyan függenek össze ezek az eredmények a felmérésbe bevont szociológiai tényezőkkel, a következőket állapíthatjuk meg:

(1) A **nem** szerinti különbség nem befolyásolja a teljesítményt;

(2) Az **iskolázottsággal** való összefüggés tendenciája olyan, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál kisebb a negative teljesítők aránya. A tendenciának ellentmondó esetet meglepő, bár — mint látni fogjuk — nem értelmezhetetlen módon a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők képviselik, akik az intuícióval ellentétben nagy százalékban minősítik helyesnek a megítélendő mondatot, és szintén magas százalékban nem javítják a kijavítandó mondatot. A magyarázatot maguk az adatközlők adják meg ugyanennek a felmérésnek egy másik feladatában, amely azt kérte tőlük, hogy a nyelvhasználatról tett, egymással ellentétes tartalmú kijelentéspárok tagjai között válasszanak. A jelen esetet az a kijelentéspár teszi értelmezhetővé, amelyik a tartalom, illetőleg a nyelvi forma elsőségére vonatkozik, és így hangzik:

"Az a legfontosabb, hogy mit mondunk, mi a mondanivalónk, nem pedig, hogy hogyan mondjuk, és milyen kifejezéseket használunk.

Bármilyen fontos is a mondanivalónk, az csakis attól ér valamit, hogy hogyan tudjuk elmondani, milyen kifejezésekkel tudjuk előadni."

Nos, a magasabb iskolázottságú adatközlők többsége a kijelentéspár első tagját választotta, ezzel kifejezte, hogy számára a tartalom fontosabb, mint a nyelvi forma.⁷

(3) A **lakóhely típusával** olyan az összefüggés, hogy minél kisebb a település mérete, az ottlakók közül annál többen ítélik helyesnek a normasértő szerkezetet, és annál kevesebben javítják.

(4) Az **életkor** tekintetében meglehetősen kiegyensúlyozott az adatközlők teljesítménye. Említést érdemel, hogy a szerkezetet helyesnek ítézők rangsorában a 18-19 év közöttiek vannak az utolsó helyen, azaz ők képviselik leginkább a normát. A szövegjavítást illetően a 70 év fölöttiek vezetnek, ők "csak" 40,3 %-ban nem javítanak.

Míthogy azonban az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen szociológiai tényező esetében sem érik el a szignifikanciaszintet, vagyis statisztikailag nem tartandók számon, kimondhatjuk, hogy az adatközlők nemre, korra, iskolai végzettségre és a lakóhely típusára való tekintet nélkül 36,7 %-ban helyesnek ítélik, és 45,9 %-ban **nem javítják**, tehát elfogadják a tagadó-

szó+-e kérdőszó szerkezetet. Ezek az eredmények egyszersmind cáfolni látszanak azt az eléggé közkeletű szakirodalmi vélekedést, amelyik szerint a szóban forgó szerkezet nyelvjárási és népies. Az azonban nem derül ki a fenti számadatokból, hogy vonatkoztathatók-e valamennyi olyan esetre, amikor az -e kérdőszó nem a norma által előírt helyen áll.

Egy árnyaltabb választhalmaz reményében a mindennapi kommunikáció gyakorlatából gyűjtött példaanyagomból összeállítottam egy 18 mondatot tartalmazó tesztlapot, amelyen a kérdőszó elmozdulásának különféle típusait szerepeltettem: részben olyanokat, amilyeneket a bevezetőben a Nyelvművelő Kézikönyvből idéztem, tehát ahol az -e az igekötő, a névszói rész, a főige és a tagadósó után áll, de olyanokat is, amilyenek sem az akadémiai nyelvtanban, sem a Nyelvművelő Kézikönyvben nem szerepelnek. A tesztlappal az volt a szándékom, hogy felmérjem, milyen tényezők és milyen mértékben befolyásolják a jelenségkörhöz fűződő értékítéletünket. A mondatokat a következő előfeltevésekkel válogattam össze, és egy esetben módosítottam is: (1) különbség van a kérdőszó helyének a megítélésében aszerint, hogy milyen nyelvi elemhez csatlakozik, (2) a mondat egészének vagy valamely elemének a jelentése vagy az általa keltett asszociációk befolyásolják az ítéletalkotást, (3) a kérdőszó elmozdulása nyomán kialakult hangsorszerkezet szintén belejátszhat a minősítésbe és (4) a használati gyakoriság enyhíti a negatív megítélést.

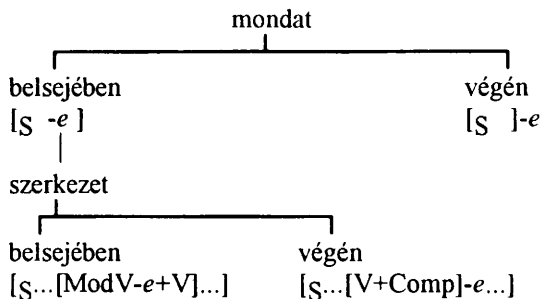
A tesztlapot kiosztottam 63 első éves magyar szakos egyetemi hallgatónak, és azt kértem tőlük, hogy lássák el a mondatokat "tetszési indexszel": 1-es számot írjanak az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartják, 2-es számjegyet annak a mondatnak adjanak, amelyiket az előzőnél kevésbé szeretik és így tovább az utolsó helyezettig. A 63-ból 13 hallgató nem végezte el a feladatot, mondván, hogy a megítélendő mondatok teljességgel elfogadhatatlanok a számukra. Egy hallgató ezt írta a feladatlapjára: "Csak két kategóriát tudok felállítani. 1-es a számomra abszolút elfogadhatatlan. 2-es, amit már annyit hallottam, hogy végülis elmegy". Így összesen 49 hallgató válaszait értékeltem. Persze meg kell jegyeznem, hogy ezek a hallgatók sem tartották helyesnek a tesztlapon szereplő mondatokat, ami, leendő magyartanárokról lévén szó rendjén is van, de vállalkoztak a feladatra. Az ő válaszaik alapján kialakult a mondatok között egy rangsor (1. melléklet). Ebből kitűnik, hogy a megkérdezett egyetemi hallgatók szívesebben látják a kérdőszót az összetett ige főigéje (1. és 3. mondat) és a tagadósó mögött (2. és 4. mondat), mint az igekötő (5. mondat), az állítmányi szerkezet (8. mondat) vagy a névszói-igei állítmány névszói része mögött (9. mondat). Az is kitűnik továbbá, hogy az előfeltevésekkel összhangban azonos típuson belül jelentésbeli és hangzásbeli tényezők is belejátszanak az ítéletalkotásba. A szójelentés hatását

példázza a 9. helyre sorolt *jó-e lesz* és a 18. (utolsó) helyre sorolt *buzi-e vagy szerkezet* szembesítése. A *be-e dobta* és a *le-e van plombálva* az 5. helyezett *vissza-e tudok jönni*-vel szemben nyilván a két azonos magánhangzó találkozás miatt került a 16. és a 17. helyre. És az sem kétséges, hogy az *ott-e van a Biblia* 7. helye és az *ott-e van a véső* 13. helye a *Charles Bally* által bevezetett "környezetfelidéző hatásnak" (effet par évocation du milieu)⁸ tudható be: a Biblia az átszellemült imádkozást, a véső a kevésbé éteri fizikai munkát idézi fel.

Utánanéztem a jelenség történetének, és kiderült, hogy az szinte egyidős a magyar írásbeliséggel, hiszen már a legkorábbi kódexeinkben is szép számmal akadnak példák különféle szórendi megoldásokra. Az 1651-ben megjelent Szigeti Veszedelemben ugyancsak előfordulnak változatok, később pedig *Vajda János* és *Czuczor Gergely* szolgál adalékokkal. Madách csak azért nem, mert Arany János "Rossz magyarság" megjegyzéssel mind egy szálig ki-gyomlálta az Ember Tragédiája kéziratából a *nem-e* szórendű mondatokat.⁹ 1882-ben *Simonyi Zsigmond*, a nyelvész teszi szóvá a jelenséget, és megjegyzi, hogy "Legföltűnőbb, mert legtöbbször olvasható az a szerkezet, melyben a tagadószó mellé járul az *-é*".¹⁰ 1905-ben legifjabb *Szász Károly* nyilatkozik úgy, hogy "... újságban és szöbeszédben évek óta naponként találkozom az *-e* kérdőszó rossz helyen való használatával".¹¹

Az eddigiekből az az egyenes következtetés adódik, hogy ha egy jelenség ilyen makacsul tartja magát a nyelv története során, annak feltehetően komoly oka van. Ennek feltárására teszek kísérletet az előforduló szerkezetek tipologizálása és elemzése révén.

Lássuk tehát, milyen szórendi megoldások fordulnak elő a nyelv története folyamán egészen a jelenig!

Állhat az *-e* kérdőszó a mondat belsejében és a végén. Ez utóbbi megoldás a kódexekben gyakori. A XVI. századtól kezdve nem találtam rá irodalmi adatot, de a gyereknyelvi szakirodalom szerint a nyelvelsajátítás folyamatában van rá példa, ami arra utal, hogy a jelenség az egyén életének a kezdetén éppúgy előfordul, mint a nyelv "kiskorában".¹² Íme néhány példa a mondatot záró kérdőszóra:

Nemde három férfiakat ereszténk a tűz közepibe e? (Bécsi kódex 133)
Nemde két verebek adatnak egy fél pénzen e? (Münchener kódex 32b)
Ebbe (!) nincs tea-e? (gyereknyelvi adat)

Ha az *-e* kérdőszó a mondat belsejében áll, két lehetőség van. Az egyik az, amikor a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára, amint az alábbi példák szemléltetik.

Nem-é vagyok magam e' nagy világon? (Madách)
Nem tudom, jól-e vagyok informálva? (TV-riport)
Nyilvánosan megkérdezte, hogy buzi-e vagyok. (TV-riport)
Nézd meg, ott-e van a véső! (tatarozó munkás)
Megváróm, hogy ki-e kapcsol a bojler. (tatarozó munkás)
Nincs kipróbálva, hogy lehetett-e volna másként csinálni. (nyelvtanár)
Szót-e fogad? (szakirodalmi adat)
Csak a látogatás után derül ki, hogy a párizsi találkozó Jelcinnek vagy Mitterrandnak-e a fontosabb. (tudósítás Párizsból)

A másik lehetőség az, amikor a kérdőszó egy olyan szerkezet (szintagma) végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak. Az közömbös, hogy a szerkezet értelmileg nyomatékos-e vagy nyomatéktalan. A példák:

Siklós várában-é ti akartok futni? (Szigeti Veszedelem III:73);
A tanárok döntenek el, hogy tegezzenek minket-e vagy magázzanak. (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú)
Sok esetben nem tudjuk, nem Pétőfi vette át-e a néptől a népdalt. (rádióriport)
Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk, nem tudom. (rádióriport)

Az előbbi esetben a kérdőszó — ahogyan a képletszerű ábrázolás is szemlélteti — egy szintagma belsejében helyezkedik el, míg az utóbbi esetben mögötte áll, mintegy kívül maradván a szintagmán.

Mármost az a kérdés, hogy értelmezhetők-e valamiféleképpen az ismertetett szórendi megoldások. Nos, igen. A következő értelmezési lehetőségek ki-

nálkoznak. Az a két megoldás, amelyik szerint a kérdőszó kívül marad a mondat egészén, illetőleg annak egy összetevőjén, magának a kérdőszónak a természetével indokolható. Nevezetesen, hogy az *-e* kérdőszó akkor tud eredményesen a hatókörébe vonni, azaz vezérelni valamely nyelvi szerkezetet, ha kívül marad rajta. Ennek a mondattani viselkedésnek a lehetőségét az a tény teremti meg, hogy beszédünket értelmi egységekben és ezeknek megfelelő szintaktikai tömbökben tervezzük, mások beszédét pedig ilyen tömbökben észleljük. A tényre pedig azok a beszédészleléssel, beszédmegértéssel kapcsolatos kísérletek világítottak rá, amelyekből kiderült, hogy ha a hallgatókat a közlemény értelmezésében a szintaktikai szerkezet tetszőleges pontján megzavarják, nem a félbeszakított részekre, hanem a megzavarást megelőző egységes szintaktikai tömbre emlékeznek vissza.¹³ A különbség a kétféle megoldás között annak tudható be, hogy a kérdőszó hatóköre nem egyforma a kétféle pozícióban: amikor a mondat végén áll, akkor a mondat egészére vonatkozik a kérdés, amikor pedig valamelyik összetevő végéhez kapcsolódik a kérdőszó, akkor csak erre az összetevőre vonatkozik. Végül az a megoldás, amikor az *-e* kérdőszó az értelmileg kiemelt mondatrész (fókusz) akusztikailag kiemelt, tehát hangsúlyos eleméhez tapad, azzal indokolható, hogy a hangsúly — a fizikai hangfolyamat kiemelkedő pontja lévén — ráirányítja a hallgató figyelmét a közlemény értelmileg fontos pontjaira, tehát kézenfekvő, hogy a mondat tartalmilag kiemelkedő részére vonatkozó kérdőszó ennek a résznek formailag kiemelkedő pontjához kapcsolódjon.¹⁴ Valamennyi ismertetett szórendi képlet értelmezhető tehát a kétféle stratégia valamelyikével: a hangsúly figyelemirányító funkciója kerekedik felül a *jól-e vagyok informálva?* szerkezetben, míg a *tegezzenek minket-e ?* szerkezetet az egységes szemantikai-szintaktikai tömb prioritása hozza létre. Bármelyik eljárás működjön is, úgy tűnik, hogy az *-e* kérdőszó elmozdulásának mindkét esetben a **beszélő szándéka** és a **mondat szerkezete** közötti közvetlenebb kapcsolat megteremtése a célja, hiszen a kérdéstartó megvalósító grammatikai elem, az *-e* kérdőszó a kommunikáció szempontjából fontos és/vagy egységes szakaszhoz csatlakozik. Így pedig már érthetőbb, hogy miért hajlamosak az országos felmérésben a megkérdezett személyek helyesnek ítélni a kérdőszó elmozdítását az ige mellől. Nos azért, mert az értelmileg nyomatékos és/vagy egységes összetevőhöz közvetlenül kapcsolódó kérdőszó szerkezetileg is tükrözi a beszélő szándékát. És ez a következtetés voltaképpen összhangban van a magyar nyelvre irányuló újabb mondattani kutatásokkal, amelyek megállapították, hogy a magyar olyan nyelv, amelyben az elemek sorrendjét a kommunikatív-logikai funkció határozza meg.¹⁵

Az eddigiekben elemzett példákon kívül olyanok is akadnak, történelmi távlatban is, amelyekben a kérdőszó megkettőzése figyelhető meg:

Minemde elfeledheti e az anya ő kis gyermekét e, hogy ne könyörülne ő méhének szülöttén e? (Nádasdi Kódex)

Az ember nem tudta, hogy érdemes-e volt-e kínlódni. (értelmiségiek beszélgetnek)

Kérdezd meg anyukától, ezt-e elviheti nagymama-e. (gyereknyelvi gyűjtésből)

Ezekben a mondatokban az egyik kérdőszó a norma által előírt helyen áll, tehát az állítmány mögött, a másik pedig azoknak a megoldásoknak valamelyikét tükrözi, amelyeket fentebb bemutatam. A kérdőszó megkettőzése feltehetőleg annak tudható be, hogy a beszélő a közlemény létrehozása folyamán öntudatlanul elhelyez egy kérdőszót ott is, ahol a kommunikáció aktuális menete szempontjából szükségesnek ítéli.

Van végül a példatáramban egy 5 éves kisfiútól származó, erős érzelmi töltésű kérdés, amelyben annyi kérdőszó van, ahány elemből áll a mondat:

Itt-e akarsz-e ülni-e?

A példa azt szemlélteti, hogy a mondatnak mindegyik eleme külön-külön kérdéses. A kérdőszó "túlادagolásában" pedig az eredetét érhetjük tetten, hiszen a Magyar Nyelv Történelmi Etimológiai Szótárának szófejtése szerint az -e kérdőszó a finnugor korban figyelemkeltő indulatszó volt.

Zármegjegyzések

A fentiekből — úgy gondolom — nyilvánvaló, hogy a beszélőknek az -e kérdőszó mondatbeli helyére vonatkozó intuitív tudása jelentősen eltér a norma által rögzített megoldástól. Mivel pedig az eltérés — mint bemutatam — indokolható, adódik a következtetés, hogy a nyelvtani szabályok megállapításakor érdemes lenne több figyelmet fordítani a mindennapi kommunikációban működő implicit, rejtett szabályok feltárására. Ennek nyomán talán azt is megérnénk, hogy a nyelvtan kedvenc tárgyává válna tanárnak, diáknak egyaránt.

MELLÉKLET

Olvassa végig a mondatokat, majd pedig lássa el őket "tetszési indexszel": 1-es számjegyet írjon az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartja; a 2-es számjegyet az a mondat kapja, amelyiket az előzőnél kevésbé szereti, és így tovább egészen az utolsó helyezettig.

- 1 Nincs kipróbálva, hogy **lehetett-e** volna másként csinálni.
- 2 Jó lenne tudni, **nem-e** lesz vihar.
- 3 Nincs eldöntve, hogy **kellott-e** volna a példák közé betenni új kártyákat.
- 4 Az utas persze nem tudta, **nem-e** én vagyok az ellenőr.
- 5 Nem tudom, hogy hétfőn **vissza-e** tudok jönni.
- 6 Bizonytalan, hogy ez **az-e** a könyv.
- 7 Nézd meg, **ott-e** van a Biblia!
- 8 A tanárok döntenek el, hogy magázzanak **minket-e** vagy tegezzenek.
- 9 Kíváncsi vagyok, hogy **jó-e** lesz a műanyagtipli.
- 10 Sok esetben nem tudjuk, hogy nem Petőfi vette **át-e** a néptől a népdalt.
- 11 Rajtam függött, hogy **meg-e** büntetik vagy nem.
- 12 Most azért jut **kevesebb-e**, mert kevés a gépsorunk, nem tudom.
- 13 Nézd meg, **ott-e** van a véső!
- 14 Nem tudom, hogy **magyar-e** volt vagy külföldi volt.
- 15 Megvárom, hogy **ki-e** kapcsol a bojler.
- 16 Kérdezd meg Verát, hogy **be-e** dobta a lottót.
- 17 Megnézzük, hogy **le-e** van plombálva a vezeték.
- 18 Nyilvánosan megkérdezte, hogy **buzi-e** vagyok.

Jegyzetek

- 1 Valóság 32, 1989. október, 95--103.
- 2 I. m. 98.
- 3 I. m. 102.
- 4 *A mai magyar nyelv rendszere*. 1962. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 5 *Nyelvművelő Kézikönyv*, I-II., 1980-85. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 6 *A TÁRKJ V. felvétel dokumentumai*. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest.
- 7 **Terestyéni Tamás**, Nyelvi kultúránk a vélemények tükrében. *Jelkép* 9:65-73 1988/1, (71).
- 8 **Bally, Charles**: *Traité de stylistique française*. 1921. Klincksieck, Genf.
- 9 Ezekre a vonatkozásokra vö. **Szabó T. Attila**: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában. *Magyar Nyelv* 65:195--214, 1969.
- 10 **Simonyi Zsigmond**: *A magyar kötőszók*. MTA Kiadó hivatala, Budapest, 1881-83.
- 11 **legíjf. Szász Károly**: A kérdő -e kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 1:459-460. 1905.
- 12 **Kenyeres Elemér**, *A gyermek beszédének fejlődése*. Stadium, Bp., 1926. 76.; **MacWhinney, B.** *How Hungarian children learn to speak?* Doktori értekezés. University of California, Berkeley, 1974, 476.
- 13 vö. **Riding, R.J.**: A Method for Investigating the Perceptual Segmentation of Speech. *Language and Speech* 18: 153--157, 1975.
- 14 A hangsúlynak a közlemény értelmezésében betöltött szerepére vonatkozólag l. **Cutler, A.--D.J. Foss**: *On the Role of Sentence Stress in Sentence Processing*. *Language and Speech* 20, 1--10, 1977; valamint **Nooteboom, S.G.--J.P.L. Brox--J.J. de Rooij**: Contributions of Prosody to Speech Perception. in: Levelt, W.G.M.--G.B. Flores d'Arcais (szerk.) *Studies in the Perception of Language*. New York 1978.
- 15 vö. pl. **É. Kiss Katalin**: *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Nyelvtudományi Értekezések 116. sz. Budapest, 1983, különösen 22)